

Peter Zieme: *Manichäisch-türkische Texte*. Berliner Turfantexte V, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Akademie Verlag, Berlin, 1975. 90 s. + 56 tablo üzerinde 178 tıpkıbasım, 4°.

Bu çalışmada Demokratik Alman Cumhuriyeti Bilimler Akademisinin Turfan derleminde bulunan, daha önce yayınlanmamış, Maniheiztlerden kalma Türkçe parçaların en önemlileri işlenmiştir. Başlıca 35 metin parçası çevriyazı, Almanca çeviri ve notlarla verilmiş, boyutları pek küçük kimi parçalarla üzerlerindeki yazı tam olarak okunamayan parçalar ise açıklamalar arasında yer almıştır. Yazarın belirttiğine göre (s. 9, not 14) bu yayından sonra geriye Maniheizt Uygurcasıyla yazılmış ancak pek küçük parçalar kalmıştır, bunların sayısı da ayrı bir yayına yetecek kadar değildir. Önsöze koyulan tarihten yazarın bu çalışmasını Mayıs 1972'de bitirdiği anlaşılmakta, ancak basım tarihi olan 1975'e değin kimi eklemeler yapılmış olduğu görülmektedir.

Yayınlanan parçaların kısa, eksik ve yırtık olmasına karşılık büyük titizlikle ve geniş yetkiyle yapılmış olan bu çalışma birçok yeni bilgi kazandırmaktadır. Türk kültür tarihinin en ilgi çekici dönemlerinden birine ait olan bu metinlerin her sözcüğü büyük önem taşır, dolayısıyla bu güç metinleri böylesine başarılı bir biçimde işleyip yayınlayan yazara teşekkür borçluyuz. Bu güç metinlerin işlenmesinde yazarın Maniheizm ve İranistik alanlarındaki geniş bilgisi de her an kendini belli etmektedir. Sık sık Maniheizmle ilgili açıklamalar, İranca metinler ve sözcüklerle karşılaştırmalar yapılmıştır.

Yayınlanan parçaların hepsi Turfan'da bulunmuştur. Bunlar arasında yazıldığı tarih kesinlikle belirlenebilen bir parça bulunmamaktadır. Genel ölçütlere göre metinlerin 9-11. yüzyıllardan kalma olduğu kabul edilmekte, ancak bazılarının daha geç dönemden kalmış olabileceği de belirtilmektedir. Parçaların kimi Mani, kimi de Uygur yazısıyla yazılmıştır. Çoğunun küçük boyutlu kalıntılar durumunda oluşu, satırların bile tam olmayışı yüzünden çoğu kez bunların hangi metin-

lere ait olduğunu belirlemek olanağı yoktur. Yazar, yayınladığı başlıca 35 metni şu gruplara ayırmaktadır: 1-9 tövbe duaları; 10-29 dinbilgisine ait metinler, vaızlar, Maniheizm tanrıları için ilahiler, hükümdarlar için övgüler, öyküler; 30-35 Maniheist rahiplere yazılmış mektuplar ve mektup müsveddeleri. Yazar özellikle iki metne dikkati çekmektedir: 21 no.lu metin Maniheizmin yayılma dönemine ait olaylardan söz eden bir parçadır. Burada *hvza wrujan ilig şad* 'Havza Varuçan hükümdar' adı geçmektedir, aynı ad W.B. Henning'in yayınladığı İranca bir metinde de bulunmaktadır. Ne var ki bu hükümdarın kim olduğu belirlenememektedir. 27 no. lu metinde ise *vrum xanı* 'Bizans imparatoru' ile kim olduğu belirlenemeyen, fakat bir Türk hükümdarı olduğu sanılan *Barxan* arasındaki karşılaşma ve bunların vezirleriyle ilgili bir görüşmeleri anlatılmaktadır.

Titiz araştırmalar sonucu elde edilen yeni bilgilerle daha önce yayımlanmış Maniheistlerden kalma Türkçe metinlerde (özellikle A.v. Le Coq: *Türkische Manichaica aus Chotscho* I-III, Berlin, 1912, 1919, 1922) düzeltmeler yapılmıştır, (örneğin s. 33, not 202, s. 34, dipnot 8'de). S. 30, dipnot 3'te iç ve sonseste *s~ş* değişimleri için önemli örnekler gösterilmektedir. S. 63. not 643'te 've, hem...hem' anlamını veren kesintili + *II.. + II* morfeminin tekli kullanımını gösteren örnekler bir araya toplanmıştır. Not 665'te *Uyyur* adının ve başka boy ve yer adlarının geçtiği metinler verilmiştir, bunlar arasında *Älägä* (ya da *Äläkä*) okunan ve Kâşgarî'deki *Älkä* (*Bulaq*) ile ilişkisi söz konusu edilen ad özellikle ilgi çekicidir.

Metinlerde geçen sözcük ve deyimlerden birkaçı üzerinde durarak bu değerli çalışmaya küçük katkılarda bulunmak dileğindeyim.

S. 21, satır 22 ve not 13'te geçen *sök-* 'diz çökmek' için Clauson EDPT 819'da yeni dillerden karşılık göstermemekte, Räsänen ise EW 430'da yalnız Soyon. *sögey-*, *sögür-* biçimlerini vermektedir. Anadolu ağızlarındaki DS 2973 *kös-* (I/2) 'insan olduğu yere yıkılıp kalmak', 2974 *kös-* (III/2) 'çökmek, yıkılmak, çökmek' eyleminin atlama (Metathese) ile aynı sözcüğün devamı olduğunu sanıyorum. (*kös-* için DS'de bulunan öteki anlamların bir kısmı Eski Tü. *köz-* > *kös-* 'germek, ayaklarını germek' ile ilgilidir, bu eylem için bkz. EDPT 750 ve S. Tezcan: *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi*, X. Bölüm, Ankara, 1975, not 741.) Ayrıca Eski Tü. *sökit-* 'diz çökmek, diz çöktürmek' EDPT 820 ile krş. R IV 575 Tarancı *sögädä-* 'eğilmek, bir büyüğün önünde diz çökerek saygı göstermek', 576 *sögädät-* 'eğmek, eğdirmek'.

S. 40, satır 292 ve buna ait notta *taş toyayu*, W. Bang'ın "Das negative Verbum der Türksprachen", SPAW' 1923, s. 115, not 1'deki açıklamasına göre 'taş şekil (heykel)' olarak anlamlandırılmıştır. Bang burada *toy* 'kil', *toy + *a-* 'kilden imal etmek', *-yu* ekiyle *toyayu* 'kilden yapılmış şey' olarak açıklamakta, sözcüğün etimolojik anlamı sezilmez olduğundan niteleyici olarak *taş*'ı aldığını ileri sürmektedir. Bang'ın biçimsel açıklaması da verdiği anlam da varsayıma dayanmaktadır, fakat *toyayu*'yu *toy* ile ilgili görmesi kuşkusuz doğrudur. Önce bu sözcük üzerinde duralım: EDPT 567 *to:y* 'çanak çömlek yapılan çamur' (K III, 141), Clauson yalnız kuzeydoğu Türk dillerinde (R I, 1141 Altay. Teleüt. Lebed. Şor. Sagay. Koybal. Kaç. Küerik. Kazak. *toy* 'balçık, kil') yaşadığını belirtmekte, ancak ihtiyatlı davranarak soru işareti koymaktadır. Doerfer, TMEN III, 1352'de (s. 355) Yakut. (Pekarskiy 2818) *tuoy*'u göstermiştir. Räsänen, EW 488'de Çuvaşça *täm*, *tem* 'balçık, kil', (Aşmarin 14:271) *tän* 'kil' biçimlerini eklemiştir. V.G. Egorov: *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı, 1964, s. 236'da bunlardan başka Başkurt. *tuyın* da gösterilmiştir. Egorov, Eski Tü. (Yenisey) *ton* biçiminin bulunduğunu belirtmişse de kaynaklarda böyle bir sözcük bulunamıyor. Yine Egorov'un bu sözcükle Kırgız. Kazak. Karaçay. *qum* arasında ilgi görmesi (gerçekte *qum* hemen bütün Türk dillerinde bulunan yaygın bir sözcüktür) ve Arapça *tīn* 'çamur, lığ, kil, toprak' ile karşılaştırması kabul edilemez. Yukarıda sıralanan biçimlere Türkmen. *toyun* 'kil' de katılınca Räsänen'in kabul ettiği Ana Tü. *tōñ biçiminin doğruluğu belirginleşmektedir. Ancak ünlü uzunluğunun hareketli değil, basit olduğuna dikkat edilmelidir, (Yakut. *tuoy*, fakat Türkmen. *toyun*). Türkmence sözcüğe göre Anadolu Türkçesinde de *toyun, *doyun gibi bir biçim beklenirdi. Bu yüzden DS 1568 *doyla* 'killi, çorak toprak', *doyra* 'damlara serilmekte kullanılan elenmiş çorak toprağın irisi', 3975 *toyla*, *toylan* 1. 'bitki yetişemeyen taşlı toprak', 2. 'kumlu tepe', 3. 'karın çabuk eridiği yer', 4. 'küçük tepe', 5. 'kaba topraklı yamaçlar', 3976 *toyra* (II) 'verimsiz, killi toprak' verileri şaşırtıcıdır. Yine de bunların Ortak Tü. *toy* 'kil' ile ilgili olmadığı düşünmek güçtür, (*doyra*, *toyra* <*doyla*, *toyla* <*toy + *lay* ?).

K III, 174 *tayayu* 'taş ve tezek parçası' Clauson'un EDPT 568'de tahmin ettiği gibi yanlış harekelenmiştir. Zieme'nin CAJ 14, 1970, s. 235'te gösterdiği verilere göre bu sözcüğün *toyayu* olması gerektiği açıktır. Bu sözcükteki +*ayu* ekinin açıklanmasında Bang'dan ayrılıyorum. Burada L. Ligeti'nin "Sur un passage du Rājāvāvadaka-Sūtra ouïgour", *Németh Armağanı*, TDK, Ankara, 1962, s. 319-330'da *yüz*

yüzüğü 'dış organlar' deyimi dolayısıyla üzerinde durduğu +(a)γu/ +(ä)gü topluluk eki söz konusudur. (Clauson EDPT 986 ve devamında Ligeti'nin yüzüğü açıklamasını vermekte, fakat Ligeti'nin bu sözcüğü yüz 'eklem vb.' ile ilgili görmesine karşılık kendisi yüz 'çehre' sözcüğüne bağlamaktadır.) Ligeti'nin gösterdiği yüzüğü ve iç içüğü 'iç organlar'ın yanısıra bu ekte türetilmiş şu sözcükler de vardır: *qav* 'kav' EDPT 579, aynı anlamda *qavayu* EDPT 584; *yap* 'yapağı' EDPT 870, aynı anlamda *yapayu* ~ *yapaqu* EDPT 874, (K'deki *yapaqu* bir lehçe biçimi olmalıdır, krş. K. *qasıryu* 'kasırğa' EDPT 669, Clauson bunun *qasıryu* için bir lehçe biçimi olduğunu düşünmüştür); *qır* 'kır, gri' ile *qırayu* 'kırağı' arasında etimolojik ilişki bulunduğu ve *äyüğü* 'kaburga' sözcüğünde de aynı ekin bulunduğu düşünülebilir, krş. DS 1819 *eye, ega, ege* vb., (kaburga'nın birçok kemikten oluşması nedeniyle topluluk eki söz konusu olabilir, yani **äyü+gü*). K'deki *soyayu* 'horoz mahmuzu' için EDPT 859'da Clauson'un gösterdiği Kazak. *soyaw*'dan başka DS 3668 *soya* (VII/1) 'horoz mahmuzu', (VII/2) 'yırtıcı kuş pençesi' de göz önünde tutulmalıdır. Buna göre K'deki *soyayu*' da topluluk ekiyle genişletilmiş bir biçim olabilir. Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi *toyayu* da *toy*'dan + *ayu* topluluk ekiyle türemiştir, anlamı da 'kil parçası, toprak parçası'dır. Böylece Kâşgari'nin *tayayu* (düzelt-*toyayu*) için verdiği anlam da aydınlanmış oluyor. Dolayısıyla *taş toyayu*'yu bir yakın anlamlı çift (Hendiadyoin) olarak kabul etmek ve Türkiye Türkçesindeki *taş toprak* ikilemesiyle karşılamak daha doğru olacaktır.

S. 42 ve devamı, not 335'te *ärgü* 'konut' sözcüğü yanında, DTS'de *Türkische Manichaica aus Chotscho* I, 14/12'den alınan bir örnekle gösterilen *ärgü* 'erkeklik gücü' sözcüğünün de bulunduğu belirtilerek yayınlanmamış U 221 no.lu parçadan *ärgü* sözcüğünün bu anlamı için iki veri gösterilmektedir. Bence *Manichaica I* ve DTS'de *ärgü* için verilen bu anlam doğru değildir, üç veride de *oylan* (~*oyulan*) *ärgüsü* terimiyle karşılaşmaktayız ve bu 'yavru konutu' yani 'dölyatağı, uterus' olarak anlaşılmalıdır. Yayınlanmamış U 221 no. lu parçadaki *näçäkätägi oyulan är [güsin] içrä ärsär. . . . . [o]yulan ärgüsin içrä* verileri tam bir bağlam içinde olmadığından kesinlikle yorumlanamıyor, fakat *Manichaica I*, 14/12'deki *q(a)ltı oyul oylan ärgüsintä ärürçä* metnin gelişine göre "nasıl yavru dölyatağında bulunursa" diye anlaşılmalıdır. Türk dillerinde 'dölyatağı' için değişik ve ilgi çekici terimler kullanılmaktadır, burada yalnız Uygurca *oylan ärgüsü* terimine koşut birkaç biçimi göstermek istiyorum: Osm. TS 2932 *oğlan yatağı*, 1236 *döl yatağı*

(R III, 198 *dul yatağı* tabii *döl yatağı* olarak düzeltilmelidir); TS 2935 ve DS 3270 *oğulduruk*; Kazan Tatar. R III, 204 *bala yatqılıyı*, Türkmen. *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşgabat, 1962, s. 858 *yatı*, Nogay. *Ruşşa-Nogayşa Slovar*, Moskva, 1956, s. 297 ('matka') *bala yataq*, Hakas. *Orıs-Xakas Slovar*, Moskva, 1961, s. 365 ('matka') *pala ornı*.

S. 43, satır 353'te yazarın çevirmediği *ozamaz örmaz* belki *uzamaz örmaz* okunarak 'yükselmez, büyümez' anlamı verilmelidir.

S. 52, not 456'daki *bäçälig* < *bäçäl* + *lig* 'beli, kalçası sakat' için EDPT 295'te gösterilen Kıpçakça veriler yanında krş. DS 593 *beçel*, *beçal*, *beçil* 'sakat insan veya hayvan', 3418 *peçel*, *peçal* 'kolu, bacağı sakat, düşkün kimse', 3419 'yaşlı kimse, zayıf kimse'. Sözcüğün ünlülerindeki değişmeler (bkz. EDPT 295 Kıpçak. *bıçal*, ya da *baçal*) yabancı sözcük olabileceği izlenimini vermektedir, belki İrancadan? İkinci kısmı Farsça شال *şal* 'felçli, kötürüm, paralitik' ile birleştirilebilir mi?

S. 51, satır 456'da geçen *ürmân* 'liken hastalığı' sözcüğünü Clauson EDPT 231'de *örmân* okuyarak *ö:r* 'şişkinlik' ile ilgili görmüştü. Zieme'nin *ü-* ile okuyuşu ise Arat'ın *Heilkunde* metinlerine ve DTS'e uymaktadır. Bence TT VI, not 443'te verilen etimolojiyle *ör-* 'örmek' kökünden açıklanması daha doğrudur, (krş. Alm. *flechten* 'örmek', *Flechte* 'liken').

S. 60, not 604'e ait dipnot 18'de Räsänen'in EW 212'de yaptığı birleştirmelere (**yü-*, *yük*, *yüçä* ~ *yüçä*, *yükün-* 'secde etmek') değinilerek *Türkische Manichaica aus Chotscho* III, No. 38, satır 5'te geçen *yükätmiş* (ya da *yügätmiş*) sözcüğüne 'yüce, şahane' anlamı verilmesi önerilmekte, fakat bu açıklamaların doyurucu olmadığı da belirtilmektedir. Räsänen, söz konusu birleştirmeleri yaparken *yüce* sözcüğünün Azerbaycan Türkçesinde *uca* biçiminde olduğunu göz önünde tutmamıştır. Azerbaycan Türkçesindeki biçime göre, eğer Türkçe bir sözcükse, Ana Tü. **yu:ça* biçiminden geldiği kabul edilmelidir. Öte yandan *yükün-* eyleminin kökünü Halaççada *yik-* (< **yü:k-*) 'fırlatmak' olarak bulmaktayız, (*yük-ün-* 'kendini yere fırlatmak → secde etmek'). *Manichaica* III'teki *yügätmiş* bence *yegädmiş* 'en üstün' yerine bir istinsah ya da okuma yanlışlığı olabilir, (*yegäd-* 'üstün gelmek' sık sık *yegät-* biçiminde karşımıza çıkar, hatta DTS 253'te böyle alınmıştır).

S. 66, not 699'da *tömäniñç* okunan sözcük Kırgız. *tömön* 'aşağı' ile birleştirilerek aynı anlam verilmekte, fakat *-inç* ekinin açıklanmadığı söylenmektedir. Örneklerde *tömaninç* sözcüğünü bir mektup göndericisinin ve bir müstensihin kendileri hakkında 'en değersiz, en alçak' anlamına kullanmış oldukları görülmektedir. Ben, bu sözcüğün *tümäniñç*

'onbininci' olduğunu ve 'en sonda gelen, en değersiz' anlamıyla kullanıldığını ileri sürmek istiyorum. Kırgız. *tömön* öteki Türk dillerinde şu biçimlerde bulunmaktadır: R III, 1271 Çağ. Doğu Tü. Tarancı. Şor Sagay. Koybal. CC *töbän* 1272 Koybal. Sagay. *töbün*, Soyon. *dövün*, 1273 Çağ. *tömän*, Altay. Teleüt. Kazak. Küerik. *tömön*, 1597 Kazan Tatar. *tübän*, 1602 Kutadgu Bilig, Çağ. Baraba. Kırım Tat. *tümän*, 1119 Baraba. *täbän*, *tämän* 'aşağı, aşağıda vb.' (Sagay. sözcüğün ayrıca 'ucuz' anlamı da gösterilmiştir), 1119 Kazan Tat. Başkurt *tübänäk* 'alçak' (küçültme ekiyle ?), Karaçay. Balkar. *töben*, Hakas. *töbin*. Kumuk. *tömen* 'aşağı, aşağı taraf'. DS 1393'teki (yalnızca tek bir yerden derlendiği belirtilen) *deben* 'ucuz, fiyatı düşük' sözcüğünü de buraya katmamız gerekiyor (krş. yukarıda Sagay. *töbün* 'ucuz'). B. Atalay: *Ettuhfet-üz zekiyye fil-lûgat-it türkiyye*, TDK, İstanbul, 1945, 37b-7, s. 71, 261 *topan yat* 'yüzüstü yatmak' deyimindeki *topan* da *töbän* olarak düzeltilmelidir.

EW 493'te yukarıdaki biçimlerin bir kısmını gösteren Räsänen'in bunları *tüp* 'dip' ile birleştirmesi kabul edilemez, bütün biçimler ilk hecede *ö*'yü açıkça kanıtlamaktadır.

Öte yandan Uygurcada sürekli olarak *töpün* okunmuş ve genellikle *töpü* 'tepe' sözcüğünün araç durumu (Instrumentalis) ekiyle genişletilmiş biçimi sayılarak 'tepeüstü' anlamı verilmiş olan bir sözcük bulunmaktadır, bkz. örneğin EDPT 436 (*töpü*:). Bu sözcüğe yalnız DTS 580'de 'aşağı' anlamı verilmiştir, fakat hence Uygurcada *töpün* değil, *töbün* okumak gerekmektedir. (Yeni dillerde *-b-~m-* değişimi gösteren sözcükler Eski ve Orta Tü.de de *-b-* ya da *-m-* ile görünmektedir, krş. örneğin *tämän* 'büyük iğne, çuvaldız' EDPT 507, yeni dillerde *täbän*, *tebän*, *tömänä* vb., bkz. EW 472, ayrıca DS 3855 *tebene*.) Uygurca *töbün* 'aşağı' ve *töpü* 'tepe' (<Ana T. *täpä, bkz. TMEN II, 872) sözcüklerinin birbirleriyle ilgili olduklarını sanmıyorum. Bu sözcüklerin karşıt anlamlı olmaları birbirleriyle ilgili olmadıklarını kanıtlamaz, fakat *töpü*'nün yeni dillerin hiçbirinde *-m-* ile görülmemesi, buna karşılık *töbün*'ün sık sık *-m-*'li biçimlerde karşımıza çıkması bunların iki ayrı kökten geldiğini göstermektedir.

Sonuç olarak Kırgız. *tömön*'ün Uygurcadaki karşılığı *töbün* olduğuna göre *tömäninç*'i buraya katmak doğru olmaz. Bu yüzden *tümäninç* 'onbininci' olarak yorumlamak daha doğru olacaktır. Böylece *+inç* de sıralama sayı sıfatı eki olarak kolayca açıklanmaktadır.